

Milejovice, které nejsou uvedeny v seznamu nalezišť a nejsou ani vyznačeny na mapce), které jsou podle náleзовých okolností rozříděny do 275 regist. Počet skutečných známých lokalit je ovšem poněkud menší, neboť v některých případech jde o nálezy, u nichž místo nálezu není dostatečně známo. Autorka práce zaregistrovala 118 sídlišť (z toho 3 nejisté), 77 nalezišť žárových hrobů (z toho 47 pohřebišť, 17 ojedinělých hrobových nálezu, 11 nejistých nálezu a dva zvláštní případy, kdy byly žárové hroby nalezeny spolu s kostrovými hroby nebo spolu se sídlištním materiálem), dále 20 nalezišť kostrových hrobů (13 ojedinělých hrobů, 6 malých hřbitůvků a jeden zvláštní již uvedený případ) a 61 ojedinělých nálezu. Tento výčet sám nejlépe svědčí o obsáhlosti a závažnosti českého materiálu, patřícího nepříliš širokému časovému úseku na počátku našeho letopočtu, kdy česká země měla nesporně mimořádně významné postavení na evropském kontinentě severně od toku Dunaje.

Soupisovou část doplňuje seznam lokalit (nebo přesněji řečeno seznam katastrálních obcí se zachycenými nálezy) s číslováním odpovídajícím náleзовé mapce, seznam citované literatury a seznam zkratk (str. 71—73). Zaznamenaný náleзовý materiál je též ve značném rozsahu dokumentován na 20 obrázcích v textu a mnoha vyobrazeními na 36 pěkných tabulkách, jímž je poněkud na škodu nejednotnost měřítka zobrazení. Obrázky vložené do textu nebyly zřejmě připraveny speciálně pro tuto publikaci, jak o tom svědčí různorodost technického provedení a český text u obrázků č. 3 a 4. Se vzájemným překrýváním keramických tvarů, jak je vidíme u pohárků plaňanského typu na obr. 19 (str. 63), bychom se v dnešní odborné archeologické literatuře již setkat neměli. Na druhé straně si ceníme, že autorka do obrazové části zařadila jak nákrasy vybraných sídlištních objektů (Dobříčany, Nový Bydžov, Slatina a Starý Vestec — obr. 3, 4, 10, 16, 18), tak i příklady forem žárových hrobů (tab. I). Pro rychlejší orientaci byl ještě připojen věcný rejstřík, usnadňující vyhledání památek různých druhů (str. 75n.). České a ruské résumé (str. 77—81) se obsahově kryje s dvěma úvodními kapitolami práce.

Recenzovaná publikace K. Motykové-Sneidrové, i když je téměř čistě materiálové povahy, představuje rozhodně další cenné obohacení naší odborné literatury, zejména ovšem k důležité problematice počátků doby římské v Čechách, a bude nepochybně příznivě přijata i v sousedních zemích.

R. M. Pernička

A. N. Moskalenko, Gorodišče Titčicha. Iz istorii drevněrusskich poselenij na Donu. Voronež 1965. 308 str., 60 obr. v textu, 45 tab., 1 plán.

Spis je vyvrcholením dlouholeté teoretické i praktické terénní výzkumné činnosti docentky archeologie na Voronežské státní universitě A. N. Moskalenkové. Záslužné je již to, že autorka, i když jistě měla řadu příležitostí věnovat se výzkumu velmi efektivních památek z jiných časových úseků, zaměřila své vědecké úsilí od samých počátků na pracný, zdoluhavý a náleзовě skromný sídlištní výzkum slovanského období, jehož důležitost je sice v slovanské archeologii obecně uznávána, ale přesto není dosud všude v dostatečné míře pěstován. Význam její práce se zvětšuje i tím, že se týká nejzápadnější okrajové oblasti slovanského světa na Donu, vysunutě na okraj stepi ovládané kočovníky, oblasti, o jejíž slovanské historii nemáme písemných zpráv a jsme tu odkázáni jen na prameny archeologické. V publikaci jsou sice zpracovány především výsledky devítiletého výzkumu na hradišti Titčicha, ale její závěry mají bezprostřední dosah pro hodnocení slovanských památek (borševské kultury) nejen v Podoní, ale na celém dněperském levobřeží.

Dílo sestává vedle úvodu a závěru z osmi kapitol. — V I. kapitole (Terénní výzkumy památek borševské kultury; str. 8—19) podává autorka plastický obraz terénních výzkumů slovanských památek v horním a středním Podoní od počátečních průzkumů v 2. pol. 19. stol. a na počátku 20. stol., během nichž se teprve postupně přicházelo k poznání, že nejde o památky chazarské, nýbrž slovanské, přes rozsáhlejší výzkumy GAIMK a voronežského vlastivědného muzea v 20. až 30. letech 20. stol., z nichž vzešly první zevšeobeobňující práce o borševské kultuře, až po

soustavné výzkumy slovanských lokalit prováděných Voroněžskou státní universitou od roku 1948, které pomohly upřesnit hranice rozšíření borševské kultury, odhalily otevřená sídliště, přinesly úplně nové poznatky o systému opevnění, o typech obydlí, úpravě hrobů a o charakteru hospodářských a společenských vztahů.

II. kapitola (Hradiště Titčicha; str. 20—36) obsahuje údaje o poloze, opevnění, rozměrech (7,5 ha) hradiště Titčichy, o době a rozsahu tamnějších výzkumů (1954—1962, prokopaná plocha 7188 m²), dále počty prozkoumaných obydlí (46), hospodářských jam (123), kúlových nadzemních staveb (5), jakož i množství jednotlivých druhů nalezených předmětů (keramika — přes 10.000 kusů celých nádob i střepů, 25 přelšenů, 10 rybářských závaží; železné předměty — 164 kusů; bronzové výrobky — 30 kusů; stříbrné věci — 36 kusů; skleněné výrobky — 71 korálů, 3 náramky; kostěné předměty — 207 kusů; kamenné výrobky — přes 70 kusů). Autorka dospěla k dvěma důležitým metodickým poznatkům. Především k tomu, že většina nálezů pochází z kulturní vrstvy mimo obydlí, což jednak vysvětluje nevelké množství nalezených předmětů při starších výzkumech, které byly zaměřeny jen na prokopání obytných jam, a jednak je významným vodítkem pro další výzkumy. Dále přišla k tomu, že většina nálezů z Titčichy, které představují podstatnou část dosud známého inventáře borševské kultury, je poškozená a tudíž nasvědčuje, že se zachovaly jen ty kusy, které byly ztraceny nebo jako nepotřebné vyhozeny. To by ukazovalo, že hradiště Titčicha (stejně jako jiná borševská hradiště) opustili obyvatelé v klidu a vše užitečné si odnesli.

V III. kapitole (Obytné a hospodářské stavby; str. 37—62) popisuje autorka v první řadě obydlí. Všechna byla polozemnicová (na hradišti 19, na předhradí 27) a projevovala se již na povrchu propadlinami. Polozemnice byly nevelké (hl 10—125 cm, plocha 10—28 m²), jedno- a dvoustupňové (ve dvou případech spojených zemnic — 11 a 12, 21 a 27 — šlo o překrývání chronologicky odlišných staveb). Dno polozemnice č. 44 bylo stupňovitě upravené; o dvoustupňovou stavbu však patrně nešlo. Stěny zemnic byly téměř ve všech případech obloženy dřevem, a to buď pomocí prken a kůlů nebo technikou čistě srubovou, či kombinací srubu s kůly opírajícími střechu. V rohu každého obydlí (mimo č. 34, 37, 18) stála pec podkovovitěho půdorysu, mezi nimiž autorka rozlišuje čtyři typy: 1. z kamenů (10); 2. z hlíny a kamenů (27); 3. z hlíny (2); 4. pece vtěsané částečně do podloží (2). Nebyl objeven ani jeden případ pece zbudované na podstavci z podloží nebo přímo vytesané v podložním bloku, jak je to typické pro romenská obydlí. Variabilitu v konstrukci pecí vysvětluje autorka místní tradicí (kamenná pec je podle ní zdokonalené kameny obložené ohniště) a etnografickými faktory (hliněné pece jsou výsledkem vlivů nositelů romenské kultury). Pisatelka uvádí pouze v jednom obydlí (č. 34) ohniště; podle uveřejněných popisů a nákrešů by však bylo možné se domnívat, že ohniště bylo na sídlišti více (např. v zemnici č. 28, 30, 40, 44, 46, nemluvě o některých silně rozrušených otopných zařízeních, u nichž bylo jen nevelké množství kamenů) a že šlo vlastně o zahloubená ohniště obložená kameny. Důležité je však autorčino zjištění, že i v prostředí východního Slovanstva se používalo v obydlích jak peci, tak ohniště. Platí-li tento fakt i pro dobu 5.—7. stol., pak úvahy o zjišťování proudů slovanské expanze na základě výskytu pecí v západo- a jihoslovanském prostředí stojí na vratké základně (srov. A. Pitterová, VPS 3, 1960, 208—209; též, VPS 5, 1964, 165 n.). Úvahy o vzhledu stěn, střechy a o poloze vchodu se nevymykají z běžného rámce a lze s nimi souhlasit. Pochybnosti však vyvolává rekonstrukce stanové střechy nad obydlím č. 23; autorka mluví o čtyřech rohových kúlech, ale na obrázku (str. 228) a v popisu objektu (str. 198) uvádí pouze jednu jamku v SV rohu. Nejsem také přesvědčen o správnosti představy, že by střechy všech polozemnic byly překryty vrstvou hlíny, poněvadž u některých obydlí mají značnou plochu a sotva by mohly při jednoduché konstrukci ohromnou tíhu hlíny unést (srov. B. Dostál, SPFFBU E 4, 1959, 111). — V dalším si autorka všimá hospodářských jam; podle sklonu stěn a částečně podle půdorysu je třídí na čtyři skupiny a podle účelu na jámy obilní, zásobní a odpadkové. Vedle oplocení sestávajícího z kůlů a proutěného výpletu kolem některých obydlí zasluhují

pozornosti nadzemní kúlové stavby o ploše 20—48 m², z nichž některé sloužily patrně jako chlévy. Dlouhé polozemnice (d 16 m, š 1,4—2,5 m, hl 70—100 cm) lze podle analogií z Berlína-Kaulsdorfu (G. Behm-Blancke, PZ 32/33, 1941/2, 26 n.) a z Břeclavi-Pohanska (obj. 68, 86, 106 A) pokládat rovněž za chlévy.

IV. kapitola (Hospodářství; str. 63—128) je nejobsáhlejší a autorka v ní dokázala díky akribickému rozboru a kooperaci se specialisty jiných vědních oborů vytěžit z běžného sídlištního materiálu maximum poznatků o stupni výrobních sil a způsobu života obyvatel hradiska, takže mohla vnést řadu oprav a nových aspektů do názorů o borševské kultuře. V partii o jednotlivých odvětvích hospodářství, zaměřených k bezprostřednímu získávání obživy (zemědělství, chov dobytka, lov, rybolov, brtnictví) prokazuje nejen značnou úroveň zemědělské výroby (zlomek rádlá, žernovy vytlačují zrnotěrky), ale proti ustálenému mínění jiných autorů dokazuje na základě poměru nalezených kostí domácích (42,2%) a divokých (57,8%) zvířat na velký význam lovu (pro maso i kožišiny) a rybolovu u donských Slovanů. Podle nálezů soudí na pěstování podomácké výroby tkalcovské (přesleny, nůžky), koželužské (kostěná hladidla), kostařské (šídla, rukojeti, válečky, postranice udidel, kostěná plastika), železářské a kovářské (spektrální analýza strusek a žel. výrobků ukázala, že železné předměty jsou místního původu), šperkařské (tyglíky, formy, nůžky na plech, pinzeta, sekáč, lunice, náušnice aj.), keramické (místní keramika vyráběna ženami ve volné ruce — nádoby, pekáče, přesleny, závaží), kamenické (žernovy z místních materiálů), dřevobráběcí (obklady stěn zemnic, konstrukce opevnění; z příslušných nástrojů se však našla jen část sekery a nože) a košíkářské (laptě, koše aj.). Při interpretaci nálezů autorka široce využívá speciální literatury a svědectví písemných pramenů, zejména arabských. Pisatelka přesvědčivě dokázala, že značné rozšíření kostěných výrobků nelze pokládat za doklad archaičnosti a primitivnosti borševské kultury a nelze ho vysvětlovat nedostatkem železa, neboť kost byla volena k výrobě předmětu jen v případě, byla-li materiálem nejvhodnějším a uplatňovala se jen ve vedlejších odvětvích podomácké výroby; kromě toho metodicky správně zaměřený výzkum na Titčise neomezující se jen na obydlí, ukázal, že počet nálezů kostěných a železných předmětů není příliš rozdílný. — Rozbor keramiky prozrazuje autorčinu důvěrnou znalost hliněných výrobků nejen z borševských, ale i mordvinských, saltovo-majackých a jiných neslovanských lokalit. Domnívám se však, že autorka v diskusi o kritériích třídění keramiky příliš jednostranně vyzvedává význam složení hrnčířské hlíny (str. 25), neboť i z její klasifikace nakonec plyne, že ani tvar a ornament nelze při třídění keramiky opomíjet, nýbrž že je nutné je brát v úvahu komplexně. Určila-li keramickou skupinu A (77%) a B (8%) převážně podle složení hlíny (i tu má však valry, které se váží jen na určité složení hlíny: misky na výrobu sýru, svícny, miniaturní nádoby), při stanovení skupiny V (10% — saltovo-majacká keramika, zejména kusy vyráběné v ruce přímo na Titčise Alankami — str. 107) a D (5% — mordvinská), nemluvě o skupině E (keramika starší doby železné) musela přihlídnout především k tvarům. Vzhledem k špatné kvalitě fotografických reprodukcí by práci prospěla přehledná kresebná tabulka ornamentů. Bohatství základních keramických tvarů není sice veliké (hrnky, miskovité hrnky, misky, misky na výrobu sýru, talíře, svícny, pekáče, tyglíky, miniaturní nádoby), avšak s přihlídnutím k celkovým proporcím je jejich variabilita značná. Místní titčichinská keramika je vyráběna výlučně ve volné ruce; nepodařilo se v ní rozlišit nějaké vývojové stupně podle technické dokonalosti a rozdělit ji chronologicky. Jeví-li se v různých výrobních odvětvích a v obchodních stycích (se střední Asií — dirhemy, korály, náušnice, lunice; s černomořsko-alansko-chazarským světem — importované džbánky a amfory, některé šperky; se severozápadem — import olova) značně vysoká úroveň borševské kultury, je to právě místní keramika, která je projevem jakési zaostalosti, v níž se odráží vzdálenost od kulturních center Kyjevské Rusi.

V. kapitola (Systém opevnění a výzbroj; str. 129—141) vnáší významné korektury do dosavadních představ o opevňovací technice donských Slovanů v 9.—10. stol. Na Titčise bylo poprvé v této oblasti prozkoumáno opevnění. Sestávalo z vnějšího a vnitřního valu. Vnitřní val byl

zbudován ve dvou časově nepřilíš vzdálených fázích. Ze starší se zachoval příkop (š 3,2—3,4 m; hl 1,1—1,6 m) a silně rozplavený násyp (v asi 3 m), jehož konstrukční detaily se nedaly zjistit. V druhé fázi sestávalo opevnění z příkopu (š 5—7,2 m; hl 1,55—2 m), od jehož vnitřního okraje se zvedal k dřevěné stěně hradby šikmý násyp zpevněný palisádou (kúly se zachovaly do výše 2 m); vlastní hradba sestávala podle autorky z dvou řad srubů vzdálených navzájem 3 m; vnější byly třístěnné (2 × 1 m; lící strana se zachovala do výše 5—9 věnců), vnitřní patrně čtyřstěnné (rozměry autorka neuvádí, neboť sruby se špatně zachovaly). Tato rekonstrukce je sice možná, avšak k jejímu zdůvodnění by bylo třeba publikovat veškerý kresebný a měřický materiál s příslušnými popisy ve zvláštní studii; zatím totiž vznikají mezi publikovanou rekonstrukcí (obr. 49) a plánem náleзовé situace ve valu (str. 249) některé rozpory. V rekonstrukci nejsou zachyceny příčné trámy mezi palisádou a čelní stěnou hradby, které zřejmě zpevňovaly násyp před srubovou hradbou. Trojstěnný srub hradby by byl v nadzemní části velmi labilní a v rekonstrukci není řešeno jeho zpevnění; ostatně na půdorysném plánu (str. 249) jsou na severní straně dvě řady dřev rovnoběžných s podélnou osou valu, což by ukazovalo, že vnější srub byl čtyřstěnný. Z předpokládané druhé linie srubů je tak málo zbytků (zejména chybí náznak stěny obrácené dovnitř hradiska), že se nabízí otázka, zda zbytky dřev za vnitřní stěnou hradby nejsou jejími zhroutenými troskami. Nejsou-li po druhé linii srubů výrazné konstrukční pozůstatky, mohli bychom je rekonstruovat jen na základě nakupení sídlištních nálezů a zejména zbytků otopných zařízení v jejich prostoru, avšak o tom se v práci nemluví. Obytné nebo hospodářské využití druhé linie srubů bychom nutně museli předpokládat, protože jinak by v takovém počtu (kdyby byly jen 3 m široké, muselo by jich být přes 40) neměly smyslu a byly by nevysvětlitelným luxusem pro osadu sestávající převážně z polozemnic. Nelze tedy vyloučit, že i vnitřní val Titčichy sestával pouze z jedné řady srubů jako val vnější (byly v něm sruby o rozměrech 4 × 3 m), i když samozřejmě nelze tvrdit, že by oba valy musely mít stejnou konstrukci. — Autorka soudí, že Titčicha, ačkoliv má složitý půdorys (2 valy), jaký zjišťujeme na Rusi u velkých měst z přelomu 10.—11. stol., nemohla být podle inventáře městem; vzhledem k mohutnému opevnění ji pokládá právem za důležitý předsunutý strážní bod na okraji slovanského světa, což potvrzují i nálezy výzbroje typické pro družiníky (zlomek meče, kroužkové brnění).

V VI. kapitole (Datování; str. 142—151) se autorka zabývá chronologií hradiště, přičemž vychází nejen z dobře datovatelných předmětů, nýbrž respektuje celý soubor nálezů, sílu kulturní vrstvy, rozměry sídliště, konstrukci opevnění aj. Základem chronologie jsou nálezy stříbrných arabských dirhemů z první čtvrtiny 10. stol., z nichž 22 tvořilo poklad (v zemnici č. 16) s nejmladší mincí raženou roku 923. Pisatelka přesvědčivě dokazuje, že nejen od doby ražby do doby uložení pokladu, ale i od uložení pokladu k zániku sídliště muselo uběhnout několik desetiletí, takže lze předpokládat, že osada byla opuštěna na sklonku 10. stol. Potvrzuje to většina dalších nálezů datovatelných převážně do 9.—10. stol. (přičemž některé začínají již v 8. stol. a jiné existují ještě v 11. stol.) a do těchto staletí lze klást i existenci hradiska. Materiál nedovoluje rozdělit dobu osídlení na kratší fáze. K zániku hradiska došlo na sklonku 10. stol., patrně v souvislosti se zesílením nájездů Pečeněgů. Obyvatelé hradiska sami spálili a se vším potřebným se odstěhovali do vhodnějších, kočovnickům méně přístupných lesních rajonů.

V VII. kapitole (Etnické složení obyvatelstva; str. 152—162) podává autorka přehled názorů na etnickou příslušnost obyvatel horního a středního Podoní na sklonku I. tis. n. l. (Chazaři, nositelé djakovské kultury, Slované — Severjané, Vjatiči, Radimiči, neznámý slovanský kmen). Na základě řady příznaků (míšení hrnčířské hlíny, tvary nádob, obložení stěn zemnic, stavby pecí, poměr zemědělství a lovu, náboženské projevy aj.) odmítá Ljapuškinnův pojem romensko-borševské kultury a rozlišuje na dněperském levobřeží včetně Podoní kultury dvě, a to romenskou — severjanskou a borševskou — vjatičskou. — V materiálu hradiště Titčicha zjišťuje etnickou příměs mordvínskou (podle keramických tvarů, trojejpých a lichoběžníkových závěsků aj.)

a alanskou (v ruce lepená keramika saltovo-majackých tvarů s rytými alanskými znaky), kterou vysvětluje smíšenými sňatky Slovanů, patrně Vjatičů, s Mordvínkami a Alankami.

V VIII. kapitole (Společenský řád. Rysy pohanského kultu. Str. 163—172) si autorka správně uvědomuje, že k charakteristice společenských vztahů obyvatel hradiště má jen nepřímé údaje, a proto jsou její závěry velmi střízlivé. Z jednoduše a malých rozměrů domů usuzuje na existenci malých rodin, mezi nimiž se projevovala jistá majetková diferenciacie (dokladem je existence pokladů mincí a šperků, nálezy zámku a klíče) a které vytvářely organizačně teritoriální občinu. Nálezy zlomku meče a kroužkového brnění nasvědčují, že mezi obyvatelstvem žili i družiníci, ale výraznějších dokladů o existenci feudálních vztahů v archeologickém materiálu hradiska nenacházíme. Na jejich počátky však lze usuzovat nepřímě podle letopisu. — Vedle dosud známých dokladů o pohanství podonských Slovanů získaných výzkumem pohřebišť (spalování, domky mrtvých, mohyly), vytěžila autorka pečlivou interpretací sídlištních nálezů řadu nových dokladů. Jde především o amulety (z astragalů bobrů, k nimž se pojí pověsti o mytických vodních bytostech; ze zubů dravých zvířat), o plastiku ryby, ryté ornamenty na kostěných předmětech (motiv stromu) a na keramice (motiv kruhu — slunce; obloučku a srpku — různé fáze měsíce; motiv tlapy vodního ptáka).

Práce je doplněna popisy jednotlivých obydlí (str. 170—215), podrobnými nákresey půdorysů a řezů obydlí, hospodářských jam a valu (str. 216—250), jakož i celkovým plánem; postrádáme v této části podrobnější popis výzkumu valu. Jsou-li pérovkové kresby zdařilou a názornou dokumentační částí publikace, nelze bohužel říci totéž o fotografiích v textu, které jsou reprodukovány velmi nedokonale, což ovšem není vina autorky.

K všestrannému zpracování výzkumem vytěženého materiálu dokázala autorka získat řadu specialistů z různých vědních oborů; výsledky jejich šetření (analýza želez, strusek, skel, určení dřevin, mincí, zvířecích a rybích kostí) jsou shrnuty ve stručných příspěvcích na konci knihy. Právě toto všestranné vyhodnocení materiálu umožnilo autorce dospět k hlubším a přesnějším závěrům, k jakým se ryze archeologickou cestou nedostaneme. Tím se stává práce A. N. Moskalenkové dílem skutečně moderním a představuje cenný přínos pro celou slovanskou archeologii

Bořivoj Dostál

The Cambridge Ancient History. Revised Edition of Vol. I & II. Cambridge, University Press 1961

Vydavatelé proslulých souborných dějin starověkého světa Cambridge Ancient History, které vyšly v Cambridgi v letech 1923—1939, činí od konce let padesátých vážné přípravy k novému vydání tohoto souboru. Prvním krokem k tomuto významnému vydavatelskému činu má být postupné samostatné publikování některých vybraných kapitol z historie starověku, a to zvl. z těch jejích dílčích problémových okruhů, v nichž došlo v poslední době k významným pokrokům ve vědeckém bádání. V letech 1961—1964 vyšlo zatím 33 takových samostatně publikovaných kapitol. Pokusíme se je tu komplexně charakterizovat podle jejich obsahu. Velká většina těchto svazků se vždy pojí k nějaké dílčí geografické oblasti starého světa. Výjimky tu tvoří tři svazky obecnějšího zaměření (*W. C. Hayes, M. B. Rowton, F. H. Stubbings*, Chronology: Egypt, Western Asia, and the Aegean Bronze Age [sv. 4]; *D. A. E. Garrod, J. G. D. Clark*, Primitive Man in Egypt, Western Asia and Europe [sv. 30]; *K. W. Butzer*, Physical Conditions in Eastern Europe, Western Asia and Egypt before the Period of Agricultural and Urban Settlement [sv. 33]). Z ostatních svazků se šest týká egyptských dějin (*W. C. Hayes*, The Middle Kingdom in Egypt: Internal History from the Rise of the Heracleopolitans to the Death of Ammenemes III [sv. 3]; *W. Stevenson Smith*, The Old Kingdom in Egypt and the Beginning of the First Intermediate Period [sv. 5]; *W. C. Hayes*, Egypt: From the Death of Ammenemes III to Seqenenre II [sv. 6]; *W. C. Hayes*, Egypt: Internal Affairs from Tuthmosis I to the Death of Amenophis III [sv. 10];